

ЛИСТУВАННЯ СОФІЇ РУСОВОЇ З ГАННОЮ ЧИКАЛЕНКО-КЕЛЛЕР: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Доленосні події української історії 1917–1921 рр. виштовхнули за межі батьківщини тисячі відомих українців: одні виїхали за кордон у складі дипломатичних місій, інші – з урядовими структурами, які під натиском більшовицької навали відкочувались на захід, а згодом були змушені залишити територію власної держави та опинитись на чужині. Частина українців перейшла кордон і самостійно у пошуках пристановища та безпечного життя у чужих світах. Кожен український емігрант пройшов там свою стежку, зустрів свої життєві обставини, знайшов своє поле діяльності та самореалізації.

Згодом у чужих світах відомі українці продовжуватимуть служити українській ідеї, братимуть участь у міжнародних організаціях та подіях, аби відстояти національні здобутки революційної доби, захистити українців від свавілля нової комуністичної влади. Вони візьмуть на себе широку інформаційну місію: розповісти світові про трагічну ситуацію, в якій опинилось населення України у 1920–1930-ті рр.: про фізичне та духовне винищення національної інтелігенції, церковних діячів, українського селянства, про трагедію голодних 1932–1933 рр. у хліборобській державі, про колоніальне становище України у складі СРСР. Окрім широкої інформаційної роботи, українці повсюдно практикують звернення від своїх національних організацій до організацій світового рівня, урядів іноземних держав із проханнями матеріальної допомоги для різних верств українського населення, організують пересилку продовольчих товарів в Україну. Вони опікуються і становищем тих жінок, дітей та хворих, які опинились за межами батьківщини, наприклад, у таборах для інтернованих вояків, усіляко підтримують і українських емігрантів, що зустріли на чужині складні матеріальні обставини.

До таких самовідданих працівників на українській емігрантській ниві належали й дві відомі українські жінки, які по велінню долі опинились серед першої потужної хвилі української еміграції в Європу. Це – Софія Русова (1856–1940), відомий педагог і державно-громадська діячка, та Ганна Чикаленко-Келлер (1885–1964), дочка українського мецената й громадсько-культурного діяча Є. Чикаленка, перекла-

дачка, публіцистка й державно-громадська діячка. Ганна виїхала з України до Берна ще в 1918 р. у складі української дипломатичної місії. У 1920 р. зі Швейцарії її перевели до Берліна, на посаду секретаря української дипломатичної місії і перекладача посольства. С. Русова опинилась на чужині в 1922 р.

На роки еміграції припав найактивніший період громадської діяльності обох жінок на ниві українського національного та міжнародного жіночого руху. Саме ця сфера діяльності й познайомила обох знаних українок. Вони не склали рук у нових життєвих обставинах, не шукали собі вільного й розважливого життя, а стали служительками української справи, наполегливими представницями українства на арені міжнародного жіночого руху, презентантами проблем свого народу на світових заходах.

Ще у 1920 р. обидві жінки стали засновницями в Кам'янці-Подільському Української національної жіночої ради, яку С. Русова й очолила, обидві причетні й до народження ще однієї поважної жіночої організації – “Союзу українок”. Відомі українки стали учасницями міжнародних жіночих конгресів, засідань, обговорень. Їхні імена стають відомими у широких колах міжнародного жіноцтва¹.

Так, Г. Чикаленко-Келлер була делегована урядом УНР та галицьким “Союзом українок” на Міжнародний жіночий конгрес, що проходив у Женеві 6–12 червня 1920 р. Провідними питаннями, які розглядалися на тому міжнародному заході, стали: 1) діяльність Союзу жіночої рівноправності та його перспективи; 2) ставлення жіночих організацій до Ліги Націй, пошуки співпраці з нею; 3) захист жіночої праці та опіка над материнством.

Женевський жіночий конгрес прийняв радикальні постанови, спрямовані на утвердження жіночих прав та статусу жінки у світових міжнародних організаціях: продовжити діяльність Союзу жіночої рівноправності, підтримати Лігу Націй жіночим представництвом, проголосити рівність політичних прав жінки та чоловіка, ліквідувати жіноче рабство та ін. Г. Чикаленко-Келлер активно презентувала на конгресі інтереси українського жіноцтва: вона виступила на двох його засіданнях: пленарному та представниць держав. У своїх змістовних доповідях українська делегатка розповіла світові про трагічне становище

¹ М. Богачевська-Хомяк, *Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939*, К. (Либідь), 1995, с. 68, 154, 171, 179, 185, 199, 221, 223, 249, 258, 296, 300, 303, 314–318.

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

жінки в Україні, про її обмежену участь у державному житті та цілковиту безправність.

На початку 1920-х рр. Ганна стала учасницею ще одного відомого заходу: конференції Міжнародної жіночої ради, що проходила 8–13 вересня 1920 р. у Християнії (частково незалежному місті Данії). Напередодні вона вживала чимало заходів, аби влити щойно створену Українську національну жіночу раду до Міжнародної жіночої ради й досягла мети. У результаті вступу українок до міжнародної організації вони отримали 12 делегатських місць на конференцію у Християнії. У ході її роботи делегати розглядали глобальні економічні та індустріальні питання післявоєнного світу, представництво жіноцтва у складі Ліги Націй, виховання суспільної моралі тощо.

Участь у діяльності українських та міжнародних жіночих організацій звала Г. Чикаленко-Келлер із С. Русовою, яка також вважається однією з провідних діячок жіночого руху на чужині, фундаторкою та керівницею найвідоміших національних жіночих організацій в Європі. Про взаємини відомих українських жінок, їхню змістовну громадську співпрацю, спільні вболівання за долю поневоленої батьківщини, участь у конкретних заходах свідчить їхнє коротке листування. Його фрагмент за 1923–1924 рр. нам вдалось виявити в архіві Української вільної академії наук у Нью-Йорку, в особовому фонді Г. Чикаленко-Келлер. Епістолярний масив виглядає так: він включає автографи листів та листівок С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер та машинописні копії відповідей Г. Чикаленко-Келлер на окремі кореспонденції С. Русової. Автографи С. Русової написані чорним чорнилом та становлять 14 одиниць (9 листів і 5 листівок). Машинописні копії Г. Чикаленко-Келлер становлять 5 одиниць, тобто маємо відповідей Ганни лише на третину листів С. Русової.

Особливістю кореспонденцій С. Русової є їхня недатованість: авторка в окремих випадках зазначала число та місяць. Лише один лист С. Русової із усього масиву датований. В окремих випадках рік вдавалось встановити за штемпелями на листівках, або за відповідями Ганни на конкретні кореспонденції, яка датувала свої машинописні копії на листи С. Русової. Наприклад: на одному з недатованих листів С. Русової стоїть позначка Ганни: “Відп[овіла] 18/7”. Вона дає підстави стверджувати, що лист написаний у липні. Одна з листівок С. Русової на титулі має фотографію краєвидів Подебрадів з підписом: “Lázně Poděbrady. Jezírko Na Zámosti”.

Як видно з адрес С. Русової на листівках, у 1923–1924 рр. вона мешкала у Чехословаччині (у Празі та Подебрадах), і, окрім педагогічної роботи в Українському високому педагогічному інституті імені Михайла Драгоманова, вела активне громадське життя. Жінка цікавилась світовим жіночим рухом, його організаціями, представницями, основними заходами та подіями. Як голова Української Національної жіночої ради, С. Русова уважно стежить за проведенням міжнародних жіночих заходів, бажає взяти участь у них, аби висловити українські вимоги, оголосити потреби українства, відстояти його національні права, отримати міжнародну допомогу на невідкладні вимоги.

Подібну активну позицію зацікавленості та небайдужості до потреб українства та його жіноцтва займає і Г. Чикаленко-Келлер, що мешкає у Берліні. Вона веде активну комунікацію з українським жіноцтвом в еміграції та в Галичині – Н. Лівницькою-Холодною, О. Левчанівською, В. Завадською, О. Залізняк, М. Липовецькою, М. Донцовою, К. Малицькою, З. Мірною, Н. Онацькою, М. Грушевською, Ю. Зеленевською², спілкується з жінками світового рівня, з якими познайомилась у Женеві та Християнії у 1920 р., та посвячує їх в українські справи.

Отже, поле спільної громадської діяльності, спроби об'єднати українських жінок в еміграції, влити національний жіночий рух у русло міжнародного руху, скоординувати спільні заходи й зблизили двох діяльних українок. А активний, хоч і короткий епістолярний діалог між С. Русовою та Г. Чикаленко-Келлер викликали конкретні події: звістки про майбутні міжнародні конгреси світового жіноцтва. Як свідчить листування, потребу у спілкуванні між Г. Чикаленко-Келлер та С. Русовою викликала інформація про IX Міжнародний конгрес “Інтернаціонального Союзу за виборче право жінки” у Римі, який збирався 12–20 травня 1923 р. Перша згадка про нього зустрічається у копії листа Г. Чикаленко-Келлер до С. Русової за березень 1923 р. У ньому авторка обговорює можливих делегаток на конгрес від українського жіноцтва: пропонує поїхати до Риму С. Русовій та Олені Левчанівській, представниці українського жіночого руху Галичини, членові Сенату Другої Речі Посполитої, в якому вона входила до комісії закордонних справ. Також ця відома жінка була членом Українського парламентського клубу, співзасновницею Міжнародної жіночої ліги за мир і свободу.

² Листи до цих жінок збереглися в особовому фонді Г. Чикаленко-Келлер Української вільної академії наук у США.

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

У своєму листі Ганна принагідно згадує про власну участь у роботі подібного конгресу суфражисток, що проходив у 1920 р. у Женеві та описує свої заходи на ньому. Стає відомо, що на ньому вона познайомила голову Міжнародного комітету жінок-парламентаріїв, пані А. Фурулейм (фінку за походженням) з українськими жінками, які взяли участь у національному державотворенні 1917–1921 рр., були членами державних органів та структур – Центральної Ради, Генерального Секретаріату, українських урядів, дипломатичних місій тощо. Ганна підкреслила, що своєю інформацією вона зацікавила світове жіноцтво українськими жінками та його найяскравішими представницями.

У листі Ганна зазначила ще один цікавий факт: широку інформацію про конгрес 1920 р. і про свою розмову з А. Фурулейм вона описала у спільному листі С. Русовій і Л. Старицькій-Черняхівській. Цей лист відправила після закінчення конгресу у м. Кам'янець-Подільський, де в той час мешкали адресатки. Проте у вирі бурхливих подій він не дійшов до місця призначення, загубившись на невідомих поштових маршрутах.

Проте в архіві Г. Чикаленко-Келлер збереглась копія того цінного листа, який засвідчує її участь у Міжнародному конгресі суфражисток, конкретні заходи та досягнення. Цей лист свідчить про ініціативність цієї української жінки, яка поїхала на конгрес самостійно, без будь-яких повноважень, аби використати шанс і заявити світові про існування українського жіноцтва, захистити його статус в умовах суспільних трансформацій в Україні, об'єднати українські вимоги з міжнародними. У своєму листі до засновниць Української національної жіночої ради Г. Чикаленко-Келлер подавала своєрідний звіт про конгрес, не упускаючи в ньому жодної важливої деталі. Ганна описала програму конгресу, подала коротку копію своєї доповіді на ньому, надіслала фотографію зали проведення засідань.

З листа стає відомо, що українки у 1920 р., з відомих причин (відсутність коштів, непевні життєві обставини, переїзди), не мали можливості активно відреагувати на Міжнародний жіночий конгрес у Женеві. На той час вони не мали ще достатньої організації та координації зусиль у спільних справах і виборі пріоритетів. Ганна зауважувала, що жодна українська організація не прислала на з'їзд матеріалів та інформацій, а тому їй довелось самостійно скласти короткий інформаційний листочок про Україну та поширити його поміж делегатками. Ганна повідомляла, що вона, як єдина українська делегатка на кон-

гресі, поширила інформацію про конгрес у галицькому часописі “Наша мета”³, описавши програму заходу та зміст його роботи.

Г. Чикаленко-Келлер інформувала С. Русову та Л. Старицьку-Черняхівську про міжнародні жіночі організації, які стали їй ширше відомі на конгресі, та підкреслювала необхідність участі в них представників українського жіноцтва. Зокрема, писала про Інтернаціональний комітет жінок-парламентаріїв (до нього входили жінки – члени парламентів європейських держав) та про необхідність вступу до нього українок: “На мій погляд се дуже важно, щоби наші жінки парламентарії були в зв’язку з іншими в виду можливости інтерпеляцій таким шляхом в інших парламентах”⁴. На її думку, діяльність зазначеного інтернаціонального комітету мала розгортатись таким чином: президентка комітету (А. Фурулейм) “має дістати від кожної країни адресу уповноваженої особи, яка має творити зв’язок між Президією комітету і жінками, членами парламентів в окремім краї; це зроблено з практичних міркувань: не всі володіють мовами, не скрізь можливі регулярні поштові зносини”⁵.

Ганна турбувалась і обов’язковим членством української жіночої організації у Міжнародному Жіночому Союзі за громадянські права жінки (Суффраж), або федерації жіночих організацій. Вона була заснована в 1904 р. для відстоювання жінками свого виборчого права. У міжвоєнний період об’єднувала понад 50 національних жіночих організацій. З цією пропозицією Ганна зверталась до “Союзу українок” у Львові і навела з ним контакти. Члени організації прислали їй свій статут, але у ньому не було пункту про виборче право жінок, який був обов’язковою умовою членства в Інтернаціональній раді союзу. Ганна міркувала: “Для нас, Українок, не так важні чисто феміністичні завдання, як те, що ми можемо зробити для нашого краю через порозуміння з жінками парламентаріями в інших краях: в міжнародній політиці, в напрямі допомоги дітям, санітарної помочи і т. д.”⁶. У листі Г. Чикаленко-Келлер просила у С. Русової поради і настанови щодо вступу української жіночої організації до міжнародного “Союзу за громадянські права жінки”. Пропонувала допомогу літературою та зв’язками з іншими жіночими організаціями.

³ Міжнародній жіночий конгрес в Женеві, Наша мета, ч. 8 (Л., 1920, 1 липня) 4

⁴ Копія листа Г. Чикаленко-Келлер до С. Русової, УВАН, фонд Г. Чикаленко.

⁵ Лист Ганни Чикаленко-Келлер до С. Русової та Л. Старицької-Черняхівської, УВАН, фонд Ганни Чикаленко-Келлер.

⁶ *Ibid.*

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

Ганна ініціювала і вступ українських жіночих організацій до Міжнародної жіночої ради напередодні скликання її конгресу у Христинії. Цей союз об'єднував просвітні та економічні національні жіночі організації, не маючи у статуті обмежувальних умов, подібних до умов статуту “Союзу за громадянські права жінки”. Г. Чикаленко-Келлер щиро вітала вступ українського жіночого гуртка у Швейцарії на правах окремої секції до Міжнародної жіночої Ліги за мир і свободу. Взагалі діячка вважала, що українки мали увійти в усі міжнародні жіночі організації для утвердження українства та поширення його потреб у всевітньому масштабі.

У 1923 р. прогресивне світове жіноцтво збирало черговий конгрес Міжнародного Жіночого Союзу за громадянські права жінки у Римі. Проте цього разу, через матеріальні обставини, Ганна не могла стати його делегаткою і переймалась тим, аби відправити до Риму достойних представниць від українського жіноцтва. З її листа до С. Русової стає відомо, що напередодні вона листувалась із головою організації: написала їй про українських жінок та пропонувала конкретних кандидаток. Нею розглядались: державна діячка Галичини Олена Левчанівська (з Галичини), Ніна Онацька та Млада Липовецька (від українського жіноцтва в еміграції).

Зазначимо, що С. Русова вже була делегаткою Міжнародного жіночого конгресу в Гаазі в 1922 р., на якому презентувала українське жіноцтво⁷. У ході того конгресу вона виступила з палкою промовою, якою познайомила провідників світового жіночого руху з Україною та її проблемами, зійшлася із провідниками Міжнародної жіночої ради. С. Русова працювала в комітеті освіти та виступила з інформаційною промовою про організацію українських національних шкіл. С. Русова взяла участь і в засіданнях виконавчого комітету МЖР як голова Української національної жіночої ради та використовувала будь-яку можливість, аби розповісти представникам світового жіноцтва про Україну та її проблеми.

Згодом стає відомо, що делегаткою на Міжнародний конгрес “Інтернаціонального Союзу за виборче право жінки” у Римі погодилась стати і С. Русова, яка очолила українську делегацію. Її наміром Г. Чикаленко-Келлер була задоволена і радо поділилась із Софією Федорів-

⁷ З Відня до Гаги. (Вражіння з поїздки на Всесвітній жіночий Конгрес), Нова Україна, Прага, 1922, ч. 6, с. 25–28; ч. 7, с. 14–18.

ною важливою інформацією: надіслала їй оголошення про конгрес і стала координувати заходи із формування української делегації. З листа Г. Чикаленко-Келлер стає відомо, що українки офіційно не належали до Міжнародного Союзу за виборче право жінки, а тому мали на конгресі статус братніх делегаток. Він надавав їм право виступати на засіданнях, проте не брати участь у голосуваннях.

З першої листівки С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер, написаної, на нашу думку, у кінці березня – на початку квітня 1923 р., довідуємось про згоду С. Русової поїхати на конгрес до Риму. Вона просила Г. Чикаленко-Келлер, аби та допомогла їй через інших жінок (зокрема, Н. Онацьку, що мешкала в Італії) отримати візу до Італії, бо мала сильне бажання побувати на міжнародному заході, який мав розглядати, з-поміж інших питань, і близькі їй, як педагогу, питання про родинне виховання дітей.

Ця перша листівка С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер адресована нею на Берлін на ім'я З. Мірної, приятельки Г. Чикаленко-Келлер, яка також була членом національних українських жіночих організацій та учасницею важливих заходів. На її маргінесі С. Русова пояснила, що адресувала листівку таким чином, бо не знайшла адреси Ганни. Ця примітка свідчить, що до 1923 р. у спілкуванні відомих жінок була певна перерва, зумовлена життєвими обставинами, проте спільні інтереси знову зблизили їх і зумовили необхідність інформаційного обміну.

Із наступної листівки С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер за 9 квітня 1923 р. стає відомо, що фінансова ситуація С. Русової, пов'язана з її поїздкою до Риму, почала прояснюватись: матеріальну допомогу їй, як викладачці Українського Високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, пообіцяв Український Громадський Комітет у Празі. Після цього С. Русова турбується вчасним отриманням візи, просить Ганну вислати їй мандат та нову брошуру, підготовлену українським жіноцтвом у Берліні.

У цій листівці вперше прозвучала інформація і про інтернаціональну літню школу (щорічні кількатижневі курси), яку організувала Міжнародна жіноча Ліга за мир і свободу. Того року місцем їх проведення стали курортні Подебради. Попередні подібні курси організація проводила в Австрії, Німеччині та Швейцарії. Їх метою була пропаганда мирних ідей, національне зближення представників різних держав та соціальних верств суспільства, формування національної терпимості. Як показали попередні роки, такі курси були багатолюд-

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

ними і збирали по кілька сот представників різних держав. Основною формою їх роботи були виступи, дискусії та обговорення актуальних питань, що хвилювали світову спільноту. С. Русова запрошувала і Г. Чикаленко-Келлер приїхати в Подебради, бо після закінчення літніх курсів там планувалась ще конференція “Комісії для Сходу Європи”, на якій мали обговорюватись питання становища національних меншин у Центральній та Східній Європі, яке було актуальним для українок.

Із листа С. Русової за 11 квітня 1923 р. довідуємось, що саме тоді вона мешкала у Подебрадах за адресою: вул. Premyslova, 65. Основною темою листа залишається жіночий конгрес у Римі. Авторка переймається присутністю на ньому українських жінок, щоб не втратити можливості розповісти світові про Україну та її проблеми, а тому просила взяти участь у ньому й Г. Чикаленко-Келлер та З. Мірну. У цьому листі С. Русова повідомляла й тривожну новину: її поїздка до Риму була поставлена під сумнів через фінансову невизначеність. Вона писала, що коштів, виділених їй Українським Громадським Комітетом (500 чеських корон) було замало: їх не вистачило б навіть на проїзд, не кажучи вже про інші нагальні витрати. Ця обставина послабила бажання С. Русової їхати до Риму. Друга обставина, яка стримувала й заспокоювала жінку: це проведення влітку у Подебрадах Міжнародною жіночою Лігою за мир і свободу згаданих вище щорічних курсів та конференції Комісії для Сходу Європи. Ці заходи були доступнішими для С. Русової, бо не потребували ніяких формальних процедур, пов'язаних із отриманням візових документів. Українські жінки заходи у Подебрадах заздалегідь планували використати для відстоювання своїх національних прав та демонстрації невідкладних проблем, які їх переслідували як в Україні, так і на чужині.

Із машинописної копії листа Г. Чикаленко-Келлер до С. Русової від 13 квітня 1923 р., що став відповіддю на дві вищезазначені кореспонденції С. Русової, довідуємось, що Ганна відгукнулася на її прохання щодо отримання візи до Італії. З цього ж листа стає відомо, що зазначений конгрес був запланований на 12–20 травня 1923 р. і С. Русова делегувалась на нього українськими жінками як уповноважена Української національної жіночої ради.

Г. Чикаленко-Келлер описала С. Русовій підготовку українського жіноцтва в еміграції до конгресу у Римі. Так, вона повідомляла, що жінки-українки, які мешкали в Берліні, готували на конгрес брошуру, в якій ставили завдання відтворити здобутки українського жіноцтва,

досягнуті в умовах української державності 1917–1918 рр., та провести паралелі між становищем українського жіноцтва в умовах власної державності та під радянською окупацією. Українське жіноцтво еміграції скеровувало С. Русову на те, аби вона і свою промову на конгресі побудувала на такому порівняльному матеріалі, який би продемонстрував втрату українством своїх національних прав за умов нового режиму.

Із листа Ганни стає відомо й про інших делегаток на конгрес: з Галичини жінки відправляли до Риму державну й громадську діячку Галичини, члена Сенату Другої Речі Посполитої О. Левчанівську, та з Німеччини громадську діячку Ю. Зеленівську. Саме останню українки наділили повноваженням привезти на конгрес вищезазначену брошуру для її поширення серед світового жіноцтва. Делегатками ще мали стати Н. Онацька й М. Липовецька. Ганна у листі коротко характеризувала всіх делегаток, яких знала особисто або через епістолярну комунікацію, проте зазначала, що саме С. Русова була визначена українськими жінками найвідповіднішою для головування в їхній делегації та для презентації на конгресі українського питання.

Із наступної копії листа Ганни за 12 травня 1923 р. довідуємось про зміни у складі жіночої української делегації, які стались напередодні самої поїздки до Риму. Через родинні обставини (хворобу дитини) не могла відправитись до Риму О. Левчанівська, делегатка від галицького “Союзу українок”, яка й готувала основну доповідь на конгрес. У тій ситуації Ганна покладається на С. Русову, яка в минулому була членом Української Центральної Ради і мала усі дані, аби достойно представити українське жіноцтво на міжнародному конгресі. Відчувається, що Ганна була схвильована цими останніми обставинами, бо вважала, що українки мали достатньо питань, аби їх заявити на міжнародному жіночому заході. Вона інформувала С. Русову і про присутність на конгресі її британської приятельки Преслей-Сміт, представниці жіночої організації, висловлювала бажання аби українські жінки познайомились з нею і перейняли від неї певний організаційний досвід.

Кілька виявлених кореспонденцій С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер свідчать про її настрій та переживання напередодні поїздки до Риму. Видно, що одного бажання С. Русової поїхати до Італії було замало і кілька тижнів напередодні конгресу були наповнені сумнівами та невизначеністю. Основною перешкодою до здійснення наміру

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

стали матеріальні труднощі, обмежене фінансування на далеку подорож. Стає відомо, що УГА збільшив С. Русовій суму коштів на поїздку з 500 до 1500 ч. к., проте у жінки з'явилися нові сумніви: а як бути з таким обмеженим фінансуванням на випадок додаткових благодійних зборів, що практикувались на подібних міжнародних заходах. Ще однією перешкодою до участі у конгресі стала присутність на ньому представників польського жіноцтва. С. Русова у своїй доповіді збиралась порушити питання про становище українських козаків-старшин у таборах для інтернованих вояків на території Польщі та про жорстоке ставлення поляків до них (розформування таборів). Аби покращити їх становище та працевлаштувати тисячі українців делегатка мала намір просити притулку для знедолених українців в інших країнах, зокрема в Австралії та Норвегії. Вона радилась щодо вирішення цього питання і з Г. Чикаленко-Келлер та З. Мірною. Проте, незважаючи на численні сумніви та перешкоди, відчувається, що у С. Русової переважало бажання побувати на міжнародному конгресі у Римі, аби донести світовому жіноцтву проблеми українок та солідаризуватись з ним у шляхах їх вирішення.

Із листівки С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер, датованої за штемпелем 3 червнем 1923 р., стає відомо, що вона таки відвідала Міжнародний жіночий конгрес у Римі та привезла з нього найкращі враження. Авторка писала про свій виступ на конгресі⁸, про створення українським жіноцтвом на конгресі національного комітету, складання звернення до жіночих організацій Австралії та Нової Зеландії із проханням допомоги для тих безправних українських жінок, що перебували у Каліші та Гарнові і дуже там бідували.

Із копії листа Г. Чикаленко-Келлер до С. Русової за 8 червня 1923 р. стає відомо, що українське жіноцтво було задоволене діяльністю української делегації на конгресі у Римі. Ганна вітала С. Русову як делегатку конгресу та дякувала їй за чудову промову. Повідомляла і про свою широку інформаційну роботу: звіт про конгрес вона відправила до Англії, подала інформації про нього і до редакцій відомих періодичних видань. Г. Чикаленко просила С. Русову спростувати замітку у польській пресі про українську делегацію на конгресі. У ній поляки згадували О. Левчанівську, яка насправді не поїхала на конгрес. Ця інформація могла зашкодити політичній кар'єрі галицької діячки.

⁸ *Нова Україна*, ч. 6 (Прага, 1923) 176–177.

А тому українські жінки вирішили спростувати неправдиву інформацію у періодичних виданнях, що виходили у Польщі та Чехії. Г. Чикаленко просила зробити це С. Русову, надіславши їй кілька адрес (О. Саліковського, редактора тижневика “Українська трибуна”, що виходил у Варшаві, Ф. Пламінкової у Чехії, тощо), на які вона мала б подати спростування, заявивши про особисту участь у роботі конгресу суфражисток.

С. Русова в одному з листів до Г. Чикаленко-Келлер пише, що свою подорож до Риму та участь у конгресі вона детально описала у місячнику “Нова Україна” (Прага). Її статтю “До Риму на два конгреси”⁹ відносимо до жанру матеріалів з подорожніми враженнями та мемуарного характеру. У ньому авторка живо й емоційно описувала свою поїздку з Праги до Риму, відзначаючи найяскравіші моменти побаченого та почутого в дорозі та на самому конгресі. Згадала про його керівниць, учасниць, зміст роботи. Цей матеріал доповнює матеріали листів С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер і дає можливість побачити цілісну картину: безпосередню участь С. Русової у роботі конгресу, її знайомства, спілкування, виступи, реакцію на них тощо. Наприклад, стає відомо, що для учасниць конгресу були організовані змістовні екскурсії в історичні місця старовинного Риму. С. Русова мала можливість захоплюватись величчю та вишуканістю соборів святих Петра і Павла, бачити Папу римського, кардинала Белярміна, слухати його проповідь, відвідати й інші визначні місця, які залишили у неї найкращі враження. Бо у листах зустрічаємо лише інформацію, яка стосувалась підготовчих заходів до конгресу та загальних вражень від нього.

Стає відомо, що Міжнародний жіночий конгрес у Римі складався із двох частин: у першій частині жінки розглядали педагогічні питання. Зокрема, С. Русова зазначила програму цієї першої частини: “1. Важне соціальне значення родинного виховання. 2. Батьки й усі виховники дітей, їх підготовка. 3. Виховання особи дитини. 4. Значіння доквілля, прикладу і звички. 5. Фізичне виховання як основа характеру. 6. Як викликати любов до правди і культ краси. 7. Як виховати любов і жалість до рослин, звірів та всього живого. 8. Виховання полове й коєдукація. 9. Виховання національної свідомості. 10. Виховання релігійного почуття. 11. Співробітництво межи школою й роди-

⁹ *Нова Україна*, ч. 7–8 (Прага, 1923) 229–241.

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...
ною. 12. Як поширити принципи й методи родинного виховання”¹⁰. Стає відомо, що С. Русова, заслухавши основні доповіді, запропонувала й свою промову. У ній вона заявила про солідарність української школи із прогресивними методами навчання та виховання, які практикувались в освіті Італії, зокрема із принципами виховання Монтесорі. С. Русова зазначила формування українцями у роки державної незалежності 1917–1920 рр. своєї національної школи та її здобутки. Цінним додатком до теоретичних розмов на конгресі став цикл екскурсій, організований делегаткам до римських шкіл різного типу та педагогічних закладів.

Другою частиною роботи Міжнародного жіночого конгресу у Римі стали засідання Міжнародного “Союзу за виборче право жінок”. Вони розпочались 12 травня. У їх роботі взяли участь 4 українські жінки: Ю. Зеленівська, М. Липовецька (з Берліна), Н. Онацька (з Рима) та С. Русова. Значним здобутком українських жінок став згаданий вище виступ С. Русової на засіданні комітету жінок – учасниць парламентів. Як зазначалось вище, С. Русова замінила своїм виступом О. Левчанівську, яка не змогла приїхати на конгрес. Її виступ був першим на засіданні. У ньому С. Русова акцентувала увагу на трагічному становищі української жінки під радянською окупацією та у Галичині – під польською окупацією і просила світове жіноцтво допомогти українським жінкам вирішити першочергові проблеми: захистити їх соціальні й економічні права. С. Русова також взяла участь у дискусії про моральне виховання жінки.

У виступі на конгресі С. Русова представила себе як члена українського парламенту – Української Центральної Ради, діяльність якої, за її словами, була перервана більшовицькою окупацією України. Вона звернула увагу на демократичність державного устрою України, участь у ньому жінок, зазначивши, що до складу УЦР входило 9 жінок. С. Русова писала про ідейність, освіченість та прогресивні погляди українських жінок, їх активну участь у національному рухові та державотворенні 1917–1921 рр. Але вона звернула увагу й на стражденне становище української жінки в умовах окупаційних режимів, встановлених у Наддніпрянщині та Галичині, супутником яких стало фізичне й духовне рабство української жінки, її політична безправність.

¹⁰ *Нова Україна*, ч. 7–8 (Прага, 1923) 234.

Українська делегатка завершила промову такими зворушливими словами: “Я почуваю себе щасливою, що можу передати жінкам усіх країв і народів, об’єднаних у цій прекрасній Італії, якою ми всі очаровані, привітання від наших нещасних жінок, мучениць, вірних національній ідеї, й я сподіваюся, що італійські жінки, дочки прекрасної Італії, де лунали пісні Мадзіні, де здійснилася прекрасна акція Гарібальді, Італії, що відновилася до життя, – сподіваюся, що ви всі привітаєте з симпатією наші змагання до волі й освіти!”¹¹

Підсумовуючи важливість конгресу для самоствердження українського жіноцтва у ту непросту добу, С. Русова зазначала, що через цей міжнародний захід українки здобули можливість звернутись до однієї із визнаних міжнародних організацій світового жіноцтва – “Союзу за виборче право жінок”. Вони поінформували її про безправне й трагічне становище української жінки, що давало підстави просити моральної та матеріальної допомоги. С. Русова також зазначала, що українські жінки на конгресі прийняли рішення створити комітет охорони українського жіноцтва, яке перебувало під окупацією і потребувало охорони. У результаті знайомств та розмов із представницями окремих товариств та міністерства народної освіти Італії, українські делегатки отримали згоду на кілька стипендій українській молоді. Також С. Русова, отримавши лист від жінок Каліша, подала меморіал президії Союзу суфражисток про злиденне становище українських жінок у Каліші, просячи для них матеріальної допомоги та працевлаштування.

Отже, як свідчить матеріал С. Русової про її поїздку на конгрес, він мав велике значення для українського жіноцтва 1920-х рр. Бо на заході міжнародного рівня прозвучали назви: Україна, Українська Центральна Рада, українська національна школа, українська жінка, а це багато значило для популяризації національної ідеї та для відстоювання українським жіноцвом своїх прав. Втративши власну державність, українські жінки не змирились із колоніальним становищем батьківщини. Вони вірили, що Україна окупована більшовиками тимчасово і вживали усіх можливих заходів, аби підтримати жінок, які опинились у біді по різні боки кордонів і потребували захисту людських прав та свобод. Саме такі завдання ставили перед своїми делегатами на Конгрес українські жінки в еміграції та Галичині.

¹¹ *Нова Україна*, ч. 7–8 (Прага, 1923) 177.

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

Із кількох взаємних кореспонденцій С. Русової та Г. Чикаленко-Келлер стає відомо і про участь українських жінок у двох заходах, що проходили у Подєбрадах влітку 1923 р.: в інтернаціональній літній школі, організованій Міжнародною жіночою Лігою за мир і свободу та конференції Комісії для Сходу Європи. Так, в одному з листів С. Русова підкреслила необхідність участі українських жінок у двох важливих заходах і запрошувала Ганну до Подєбрадів. Учасницями міжнародних заходів мали стати українські жінки зі Львова та Відня. На думку С. Русової, вони мали поставити на обговорення міжнародної спільноти питання організації допомоги та підтримки українським емігрантам в умовах відмови окремих міжнародних організацій надавати матеріальну та продовольчу допомогу. Наприклад, С. Русова була стурбована відмовою американської організації ІМКА допомагати українцям і пропонувала в такій ситуації звернутись до інших країн – Австралії й Нової Зеландії у пошуках підтримки українським жінкам та дітям. Як стає відомо з матеріалів української періодики, у подєбрадських заходах взяли участь лише три українські жінки: С. Русова, О. Левчанівська та О. Залізняк¹². Інші жінки не змогли приїхати до Подєбрадів через проблеми з отриманням віз.

На заходах зі змістовним рефератом виступила О. Левчанівська¹³, у своєму виступі вона змалювала безправне становище українських земель, які фактично опинились під окупацією і зазнавали випробувань: голодом, репресіями, різними формами насильства.

С. Русова інформувала і про задум українського жіноцтва у Чехословаччині заснувати притулок для українських дітей у Чехії, або в Карпатах, бажала отримати згоду від З. Мірної, покладаючись на неї у цій справі. З матеріалів української періодики стає відомо, що С. Русова досягла своєї мети і 1 вересня 1924 р. офіційно заснувала український дитячий притулок у Чехословаччині¹⁴. Його метою була підтримка українських батьків (дати можливість їм отримати освіту та працевлаштуватись) та національне виховання їхніх дітей в умовах життя на чужині. Стає відомо, що С. Русова, як голова Української національної

¹² Діло, (Л., 29 вересня 1923) 4

¹³ Участь Українців в Інтернаціональній літній школі в Подєбрадах. Подєбради у вересні 1923, Діло, (Л., 29 вересня 1923) 4

¹⁴ Про український дитячий притулок в Чехословаччині (на основі звіту п. Софії Русової з діяльності цієї установи за час п'ятиліття її існування від І. ІХ. 1924 до ІХ. 1929), Нова хата, ч. 2 (Л., 1930) 3; Український дитячий притулок у Подєбрадах, Нова хата, ч. 7 (Л., 1935) 3.

жіночої ради, подавала клопотання про матеріальну підтримку її задуму до міністерства закордонних справ Чехословаччини і воно задовольнило його, виділивши 3 тисячі чеських корон щомісячно на організацію притулку для українських дітей. Працювали з дітьми студенти українських вишів, практикуючи у вихованні нові педагогічні методи та віддаючи перевагу національному вихованню малих українців.

У листі С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер зустрічається й цінна інформація про реорганізації в українських жіночих організаціях. Наприклад, С. Русова писала, що у 1923 р. український комітет суфражисток вирішили об'єднати із “Союзом українок в Галичині”, а комітет Запомоговий, організований Ю. Зеленецькою, залишити у Берліні і уповноважити його виконувати координаційну місію: збирати прохання від українських організацій та передавати їх у міжнародні організації. С. Русова повідомляла і про ще одну форму їхньої діяльності в Чехії: письмові звернення до міжнародних організацій Європи та США із проханнями надання стипендій українським студентам вишів та навчальних місць в університетах.

В одній із копій Г. Чикаленко-Келлер згадується ще одна українська національна організація, до якої мали причетність відомі українські жінки: М. Донцова, О. Храпко, Н. Суворцова та й сама Г. Чикаленко – Ліга (секція) українських жінок. Стає відомо, що вона була заснована Г. Чикаленко та М. Донцовою у 1919 р. у Швейцарії. Згодом Ганна відійшла від організації, переключившись у 1921 р. на справи Української національної жіночої ради. За роки її відсутності у секції, за її ж словами, Лігою стали займатись непевні жінки, звівши її діяльність із початкового стратегічного маршруту. Якийсь час організацію очолювала М. Донцова (дружина Д. Донцова), яку Ганна характеризувала як людину енергійну та щиру, урівноважену в національних поглядах, на відміну від О. Храпко та Н. Суворцової. Ганну насторожили інтернаціональні позиції зазначених діячок, їхнє спілкування на конгресі в Гаазі з більшовиками. Врятувати організацію від сумнівного проводу Ганна пропонувала С. Русовій. Останній рада познайомилась з її чеською приятелькою Ф. Пламенковою, яка володіла інформацією про Лігу українських жінок та мала необхідну літературу для забезпечення організаційних заходів.

У листуванні розгортаються сюжети і про участь обох українок у роботі ще одного Міжнародного жіночого конгресу у Копенгагені, що відбувся у 1924 р. У листі від 4 червня 1924 р. С. Русова писала про

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

сильне бажання поїхати на конгрес, отримавши офіційне запрошення на нього від лідера світового жіночого руху – Л. Абердін. Стає відомо, що цього разу Софія Федорівна збиралась їхати на власні кошти і шукала собі напарницю для поїздки, бо зізнавалась, що самотужки не могла справитись на такому відповідальному заході: упускала окремі деталі, швидко стомлювалась, а тому бажала товариської підтримки. Запропонувала Г. Чикаленко-Келлер поїхати з нею у Копенгаген. С. Русова писала, що клопоталась отриманням віз. У цьому ж листі повідомляла і про трагічну загибель у Львові О. Басараб.

З архівних та газетних матеріалів¹⁵ стає відомо, що С. Русова і Г. Чикаленко-Келлер поїхали на конгрес у Копенгаген. Їх делегувала Українська національна жіноча рада, а профінансували поїздку Український громадський комітет у Празі та дипломат М. Василько. У звіті про конгрес С. Русова писала про відповідальність за участь у подібних заходах світового рівня: “Ще одна подорож по Європі, ще одна зустріч з жінками усіх країн світа, ще одна «товариська» виміна думок. Скільки досвіду дає така зустріч, як дуже збільшує вона свідомість щодо правдивого становища нашого на соціально-політичному терені все-світа, викликає свідомість обов’язкової праці для вияснення наших власних політичних потреб, бо ще не маємо сил сказати вимог. Питання про українську державність є настільки складне, незрозуміле для всіх цих державно незалежних країн Європи і Америки, що треба для всякого інтернаціонального конгресу добре підготувитися й приїхати з добре обміркованим матеріялом на всі культурно-політичні питання, які на конгресах піднімаються і які нам відомі з різних попередніх резолюцій”¹⁶.

Українське жіноцтво напередодні конгресу було стурбоване трагічною подією у Львові: загадковою смертю відомої українки О. Басараб, замордованої у польській тюрмі. Перебуваючи під враженням цієї події, воно уповноважило своїх делегаток поставити на обговорення міжнародного конгресу питання про мученицьку смерть О. Басараб у Львові та внести резолюцію щодо прав національних меншин. Українське питання на конгресі було захмарене спробою С. Русової поширити брошуру про О. Басараб, яка була оцінена як пропагандистська діяльність. Далі на конгресі стався ще один конфлікт: С. Русова та Г. Чика-

¹⁵ *Лист з Копенгаги. З’їзд жіночих інтернаціональних рад*, Діло, ч. 163 (Л., 1924) 1–2.

¹⁶ *Ibid.*, с. 1.

ленко-Келлер, виконуючи волю українського жіноцтва, вирішили поставити обговорення питання про смерть О. Басараб на одному із засідань проводу Міжнародної жіночої ради, яке працювало на конгресі. На це засідання прийшли і польські жінки. С. Русова, в знак протесту проти поведінки поляків в Галичині, відмовилась подати у знак примирення руку голові польської жіночої організації – Й. Шебеко¹⁷. У результаті обговорення українського питання, провід МЖР прийняв рішення передати справу О. Басараб одній із комісій організації, яка мала письмово зв'язатись з польським урядом та вияснити суть питання. Ця комісія провела листування із представниками польського уряду, проте якихось реальних наслідків цей захід не дав.

С. Русова писала, що жінки винесли від міжнародного конгресу невиразне розуміння ситуації світом українського питання, що наклало на них нові й відповідальні завдання, які вона окреслила так: “Треба обов’язково вияснити становище Великої України, Галичини та Буковини, бо на всіх жіночих конгресах його цілком не розуміють, але потроху починають придивлятися до тих відносин між Польщею і Галичиною, які паралізують для останньої всяку культурну працю, а якій на всьому світі міжнародна Жіноча Рада силкується сприяти”¹⁸.

На конгресі у Копенгагені засідало кілька комісій. С. Русова у своєму звіті про конгрес описала результати роботи двох комісій, в яких працювали українки: захисту дітей та виховання молоді та комісії миру та третейського суду. Зокрема, вона писала: “В освітній комісії проведено резолюції, щоб звернути увагу на становище дітей чужинців у різних країнах і щоб зрівняти їх у правах на освіту з дітьми корінного населення; щоб у місцевостях, де живуть дві нації, особливо на прикордонних лініях, освітні потреби обох націй задовольнялися справедливо; що дуже бажано для утворення знайомства між різними народами обмінюватися учнями і професорами до середньої і вищої школи (але не розглядали питання про матеріальний бік цієї справи). Висловлено бажання, щоби скрізь звернено увагу на талановитих дітей, щоб їм полекшено вступ до вищих шкіл. Одним з головних вирішень цієї комісії було з’єднання своєї діяльності з діяльністю комісії допомоги дітям, яка працює у всіх тих справах, що й комісія Жіночої Ради, але має більше авторитету перед урядами різних держав і сама має

¹⁷ Люба Абрамюк Волинець, *Українська жінка на міжнародному форумі в минулому*, Наше життя, (Нью-Йорк, березень 1979) 6.

¹⁸ *Діло*, ч. 163 (Л., 1924) 2.

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

постійну резиденцію в Женеві. Так само і комісія Миру почала працювати в повній злагоді з Лігою Націй і доручила усім окремим національним радам жінок до наступного з'їзду Інтернаціональної Жіночої Ради виготовити меморандуми і взагалі обміркувати такі питання: 1) реконструкцію таких країн: Австрії, Греції, Угорщини, Альбанії (а ми, українки, мусимо подати за реконструкцію України і подати відповідний плян незалежного державного існування України); 2) з'ясувати питання за вільну національну освіту усіх народів; 3) зайнятися становищем меншостей у різних державах (для нас обов'язково вивчити правдивий стан Галичини та Буковини); 4) усіма силами виховання й освіти сприяти загальному мирові, впливати на уряди і рішеннячі верстви в напрямку загального обеззброєння"¹⁹.

У ході конгресу у Копенгагені пройшло 3 мітинги. На одному з них у залі університету виступила С. Русова. Вона проголосила промову про потребу миру для людства, яке щойно пройшло тяжкі випробування Першої світової війни й ще не поправилося від людських жертв та економічних криз. Українські делегатки конгресу дали інтерв'ю трьом газетам. У них сповістили про національні справи та про становище українських організацій. Г. Чикаленко-Келлер дала інтерв'ю редакторові данського тижневика, присвяченого жіночим справам, та віце-президентові данської секції Міжнародної жіночої ліги за мир і свободу. У своїх виступах жінка наполягала на тому, щоб українські делегатки добилися через Лігу відправлення до Галичини міжнародної комісії для вивчення українського питання. В Україні збереглися звіти обох делегаток конгресу у Копенгагені²⁰.

Останній з виявлених листів С. Русової до Г. Чикаленко-Келлер, написаний нею після конгресу у Копенгагені. Він свідчить про погіршення приятельських взаємин обох жінок. С. Русова була незадоволена своєю участю у роботі Міжнародного конгресу і звинуватила Ганну у сильному впливі на неї. За її словами, сама ж Ганна потрапила під вплив делегатки з Польщі Йозефи Шебеко. Ці обставини зумовили те, що українські жінки не проявили достатньої самостійності та ініціативи і не вирішили нагальних питань, зокрема питання, пов'язаного із мученицькою смертю О. Басараб. Ця обставина не давала спокою С. Русовій і вона просила Ганну переслати їй адресу, на яку збиралась писати у справі відправки міжнародної комісії до Львова. Просила

¹⁹ Діло, ч. 163 (Л., 1924) 1.

²⁰ ЦДАВО, ф. 3963, оп. 1, стр. 7, арк. 136–139; 144–145.

Ганну надіслати їй і резолюцію меншостей, прийняту на Міжнародному конгресі у Копенгагені. Про незадоволення подіями на конгресі свідчать такі рядки С. Русової: “На жаль, у Копенгазі представниці Української Жіночої Ради дали себе одурити Польці і втратили можливість якнайкраще освітлити ці відносини. А саме: на деннім порядку поставлено справу про смерть Ольги Басарабової, але полька звернулась до секретарки Української Жіночої Ради з улесливим проханням відкласти розгляд цієї справи на кілька днів, щоби дати їй змогу телеграфічно одержати необхідні матеріали до цієї справи. Це були хитрощі, але українки дали себе намовити (представницями інших слов’янських націй та й президії з’їзду) і згодились відкласти розгляд справи. Це був великий злочин перед громадянством з боку українок, бо і з’їзд закrywся, і ніякі документи не прийшли, бо й не могло їх прийти”²¹.

Проте С. Русова була задоволена широкими знайомствами українок, інформаційною роботою, проведеною нею у широких європейських колах. Про це свідчать такі рядки її звіту: “А взагалі на конгресі ставилися до нас дуже приязно, ми нав’язали приязні товариські взаємини з австрійцями, англійцями, американами. Дуже цікавилася нами преса, прохала наші портрети (?!), вислухала від нас чимало відомостей про Україну для своїх часописів, надруковано мою промову на першому публичному вітанні. Нас вітали і в чудовому домі Городської Управи, і в Жіночому Дамському Союзі, возили в літню резиденцію короля, де нас теж ушанували «чаєм» (гарним, чисто яванським, запашним), робили нам сніданки на березі моря, показували нам чудові музеї, шпиталі, де кожен жебрак має коло себе царське піклування; особливо цікаво було оглядати їх школи, середні, початкові, народні університети. Скрізь роздавали всі проспекти, програми, але мене душила зависть (погане почування, але ...), що маленька Данія має таку багатвікову, широку культуру, такі чудові школи для всіх верств народу. От би нам попovчитися у цих спокійних, добрих, самовпевнених данців, так бачите, фру Банг сміє сказати «зась», питає, хто ви, емігранти!!! звідкіля, з України так, тепер з Праги?! Прага, Україна, еміграція, Чехія це все не вміщується в урівноваженій голові європейця і складається якесь тяжке непорозуміння...”²².

Один із листів С. Русової свідчить, що українське жіноцтво у той час злилось зі світовим жіноцтвом, бо подавало у міжнародні органі-

²¹ *Діло*, ч. 163 (Л., 1924) 2.

²² *Ibid.*

І. Старовойтенко, Листування Софії Русової з Ганною Чикаленко-Келлер...

зації свої звіти, ілюстративні матеріали. Так, у 1924 р. вона писала Г. Чикаленко-Келлер та З. Мірній, що відома діячка міжнародного жіночого руху п. Бекер написала їй листа, в якому просила до березня 1924 р. надіслати звіт про діяльність українського жіноцтва. Це прохання спонукало С. Русову звернутись до Ганни, аби та розіслала в жіночі організації листи до Відня та Львова з проханням подачі звітів. Вона також просила звернутись до Ю. Зеленівської з проханням написати звіт про Міжнародний конгрес у Римі, використавши у ньому і її матеріал з “Нової України”. Сама С. Русова переслала Ганні звіт про використані кошти на подорож та просила надрукувати його в “Новій Україні”.

У листах С. Русова повідомляла Г. Чикаленко-Келлер й про власні акції: подання до Тулузького університету прохання про студентські курси для українок, до жіночого комітету в Бельгії про прийом дітей 10–12 років з таборів у Польщі до їхніх шкіл.

Серед ділової інформації С. Русової зустрічаються й окремі деталі з її особистого життя. В одному з листів за 1923 р. вона писала про приїзд до Праги дочки з трьома онуками, про обрання сина Юрія доцентом і завідувачем кафедри зоології Української господарської академії у Подєбрадах. Мати дуже раділа успіхам сина і відзначила, що він, як лектор, нагадував їй чоловіка – О. Русова.

Отже, виявлений масив листування С. Русової з Г. Чикаленко-Келлер є цінним джерелом до історії українського жіночого руху 1920-х рр. та до відтворення ділових взаємин двох відомих українок. Їхні листи демонструють спроби українського жіноцтва в умовах емігрантського життя зберегти свою національну ідентичність, солідаризуватись із прогресивними вимогами світового жіноцтва, відображають участь представниць українських жіночих організацій у визначних міжнародних подіях. Епістолярій свідчить, яку поважну роль серед українського жіноцтва відігравали С. Русова та Г. Чикаленко-Келлер: вони стали фундаторами Української національної жіночої ради, учасницями міжнародних жіночих конгресів та з’їздів, на яких піднімали українське питання: розповідали світові про трагічне становище української жінки в умовах окупаційних режимів СРСР та Польщі, клопотались матеріальною та продовольчою допомогою для України, становищем українських емігрантів, намагались знайти місця та стипендії українським студентам у європейських вишах, переймались долею

українців, які опинились на чужині у тяжких життєвих обставинах (наприклад, у Польщі).

Українські жінки намагались солідаризуватись з прогресивними тенденціями світового жіночого руху. Як свідчать листи Г. Чикаленко-Келлер та С. Русової, вони мали епістолярні зв'язки із провідниками світового жіноцтва, стежили за подіями жіночого руху і намагались, попри труднощі, не пропустити участі в них. Як свідчать листи, С. Русова стала учасницею Міжнародного жіночого конгресу у Римі (1923) та Копенгагені (1924). На останній поїхала у товаристві з Г. Чикаленко-Келлер. Ці важливі міжнародні події продемонстрували незнання світовою спільнотою України та її спроб у 1917–1921 рр. збудувати власну державність. Вони сформувавши перед українськими жінками відповідальні завдання: донести світові українське питання, підкреслити його геополітичну важливість та звернути увагу прогресивного жіноцтва на проблеми безправності української жінки. Ці завдання, сформовані ще на початку 1920-х рр., С. Русова та Г. Чикаленко-Келлер пронесли через наступні десятиліття сумлінної й відповідальної праці на ниві національного та світового жіночого руху, взявши активну участь у наступних міжнародних конгресах, зібраннях та конференціях.